

УДК 821.161.2

ОКСАНА ПУХОНСЬКА

Київ

o.pukhonska@kubg.edu.ua

ДОСВІД ЧУЖОЇ/СВОЄЇ ВІЙНИ У ЛІТЕРАТУРНІЙ ВЕРСІЇ ТРАВМИ (ЗА РОМАНОМ «КНИГА ЗАБУТТЯ» ВАСИЛЯ СЛАПЧУКА)

У контексті студій пам'яті, які все більше активізуються в українській соціогуманітаристиці, тема війни займає провідну нішу. У багатьох випадках вона є визначальною, оскільки не лише впливає на свідомість покоління, котре зазнало її на власному досвіді, а й формує поведінку поколінь, що виростають у тіні непроговореної травми цієї війни. Особливо гострою темою у цьому контексті є бойові дії в Афганістані та участь у них радянської армії, причини і наслідки яких через цілеспрямовану радянську пропаганду були витіснені із суспільного дискурсу. Про це, власне, йдеться у романі Василя Слапчука «Книга забуття», де травматична пам'ять війни стала визначальною у долі героя та його близьких.

Ключові слова: травма, війна, пам'ять, тоталітаризм, література.

Тема війни в Афганістані упродовж десятиліть незалежності України парадоксально набула статусу незауважальності у суспільстві, що спостерігаємо у більшості країн пострадянського простору. Причин цьому є декілька. По-перше, саме та війна суттєво підважила позиції Радянського Союзу на геополітичній карті світу. По-друге, інтервенція радянських військ в Афганістан призвела до розвінчування культу мілітарного героїзму, на якому упродовж повоєнних десятиліть трималася тоталітарна ідеологія, оскільки ані міф «інтернаціонального обов'язку» солдатів, ні так звана «допомога братньому афганському народові» не пояснювали кінцевої мети цієї акції, котра, зрештою, передбачала розширення радянської сфери впливу на території нейтральної держави. І третій, найбільш вагомий аспект, що пояснює причину такої незауважальності – це психологічна реакція травмованого тоталітаризмом соціуму на очевидні наслідки війни.

Щодо літературної інтерпретації цієї проблеми, то вона також не набуває широкого дискурсу. Поясненням можуть слугувати як наведені вище аргументи, так і специфіка теми, в основі якої – травма смерті або, як означив М. Решетніков, «епідемія аморальності» [2]. Через це говорити про такий досвід випадало би тим, хто зазнав його безпосередньо. Водночас ні очевидці, ні учасники таких подій історії не завжди знайдуть властиву

мову для проговорення пережитої в їх перебігу травми. У цьому, на думку вченого, й полягає проблема неможливості говорити про війну в сучасних умовах.

Актуальними у контексті пропонованого дослідження видаються праці учених Наталії Шило та Михайла Решетнікова, які у різні способи намагаються пояснити специфіку війни в Афганістані та її травматичні наслідки, які досі переживають як ветерани так і їх близькі й рідні. Своєю чергою західні експерти (Родрік Брайтвایت, Ентоні Арнольд) апелюють до місця і значення тої війни у посттоталітарному культурному і соціальному дискурсах.

Літературні інтерпретації афганської війни також доволі обмежені. Поясненням цьому є як відсутність широкого суспільного обговорення впродовж років, так і її тематична незручність. Разом з тим, в знаки дається брак стратегії роботи із посттравматичним синдромом, притаманним більшості учасників бойових дій. А тому важливими завданнями пропонованого дослідження є: з'ясувати особливості художньої вербалізації травматичної пам'яті війни, її вписування у культурний контекст часу, а також виявити, яким чином літературний твір виконує функцію пропрацювання пережитої травми.

В українській літературі тема Афганістану стала наскрізною у творчості Василя Слапчука, Володимира Погорецького, Олексія Дмитренка, Олександра Стовби. Властиво, що

ці автори в різний час були учасниками бойових дій і у різний спосіб зазнали їхніх наслідків. Роман Василя Слапчука «Книга забуття» (2013) став своєрідною конклюдентною у проблемі (не)можливості вербалізації досвіду, від якого пострадянська історія свідомо відмовляється. Після публікації у 1990-му році «Цинкових хлопчиків» Світлани Алексєвич, можемо говорити про цілковиту реорієнтацію суспільної візії цієї теми, оскільки авторка не лише підважує стратегічні радянські міфи. Вона порушує тему беззмістовності цієї війни, розвінчує культ героїзму у ній, більше того – апелює до її злочинного характеру через цілком очевидні причини – чужа війна на чужій території проти етнічного населення.

«Книга забуття» виходить поза межі будь-якого канону організації літературного твору. Це водночас твір-рефлексія і твір-пошук форми і змісту для вираження власної травми наратором. Він по черговому дошукується можливості її вербалізації то через спогади із дитинства героя, то через пізніші історії його воєнних побратимів, а найбільшою мірою – у літературних контекстах війни загалом. У своєму романі автор обирає три надзвичайно важливі стратегії інтерпретації посттравматичного синдрому, які, водночас, і є стратегіями пошуку *автотерапії*.

По-перше він занурюється у спогади про дитинство, як до *дотравматичного* періоду біографії його персонажа, намагаючись таким чином знайти опору у процесі самоцілення, повернути свого героя у соціум «живих». У цьому випадку своєрідним містком поміж минулим і сучасним Миколи є його сім'я – дружина Дайта, син Міка. По-друге, його афганський досвід увиразнений історіями воєнних побратимів, кожен з яких у свій спосіб зазнав урази – чи то через фізичне каліцтво, чи через психологічну *самомаргіналізацію* в соціумі, для якого ця війна здебільшого була поза межами розуміння. І, по-третє, В. Слапчук формує широкий контекст філософської та художньої інтерпретації війни через численні цитування та рефлексії воєнної літератури та власне літератури про війну, яка упродовж всього ХХ століття залишалася актуальною. Власне навколо цих трьох ключових стратегій роману і спробуємо розгорнути дослідження цієї проблеми.

Спогади із дитинства Миколи Корнелюка – єдиний фрагмент свідомості не заражений власним досвідом війни. Хлопчаки живуть на хуторі з батьками, із дідом і бабою, граються з дітьми у типові дитячі ігрища, задається типовими для дітей його віку питаннями. Утім навіть така спроба автора реконструювати у пам'яті свого героя життя *до травми* не позбавляє цю сюжетну лінію історичного контексту війни. У безневинну розмову із дідом час від часу вклинюються його спогади, як от: «Я до війни не курив» [4, 44], на що звучить неусвідомлене Миколчине: «Я теж до війни не буду курити» [4, 44]. Здавалось би, фрази, кинуті «між іншим», утім за цим окремим випадком ціла стратегія і літературної реконструкції травматичної пам'яті роду, за якою – дідова травма війни, і посттравматичний синдром Миколи, котрий навіть свою дитячу проєкцію у довоєнних спогадах не може позбавити теперішніх переживань. Разом з тим це й альянс безперервної війни, що в історії тоталітаризму стала знаковою.

Ентоні Арнольд, апелюючи до післявоєнних практик військової інвазії СРСР на захоплених територіях зокрема центральної Європи, зауважує, що його утвердження мілітарною силою стало радянською традицією. Про це, на думку дослідника, свідчать хоча б події у Східній Німеччині, Угорщині, Чехії [5, 112]. Не дивно, що В. Слапчук нерідко виводить на авансцену сюжету свого героя поруч із дідом, намагаючись показати континуацію пам'яті війни через покоління. Утім, на зауваження дружини Миколи – Дайти, – що «в Афганістані вели війну діти, батьки яких не воювали. Існує, мабуть, якась циклічність...» [4, 105], герой сам доходить висновку, що пам'ять війни упродовж цілого століття стала традиційною, оскільки «Наші батьки зачинилися й родилися в час війни, або ж у повоєнні роки – не дарма з'явилося поняття «діти війни» – їхній мир був значно жорсткішим і виснажливішим, аніж наша війна» [4, 106], а її травматичні наслідки – надто глибокими і практично невиліковними.

Спогади про дитинство важливі в сюжетній канві цього твору ще й тому, що Афганістан – став символом «війни дітей». В. Слапчук пише, що «На Афганській війні воювали хлопчики – діти. Батьки лише командували»

[4, 107] і це стало стратегічною поразкою майбутнього, яке у цьому втратило фундамент психологічно здорового покоління. Практично не маючи досвіду життя, ці діти завчасу набувають досвіду війни, якого не вдасться витіснити чи заступити життям поза фронтом.

Загалом війна в літературній інтерпретації Василя Слапчука позбавлена класичного виміру. Бої, натуралістичні картини поранень і смерті – далеко на задньому плані. За спостереженнями Я. Поліщука, автор «не ставить за мету детальне описування воєнних епізодів, йому важливий узагальнений образ війни та її фатальний вплив на кожного, хто до неї причетний» [1, 90]. Це роман, в якому на війні не стріляють, а дошукуються істини. В. Слапчук укотре показує необхідність позбутися травматичної пам'яті, яка вплинула на долю його героя, не лише через фізичне каліцтво, а й через психологічне блокування свідомості перед повним життям. Для його наратора – це пошук слів, щоб вимовити травму і пошук шляхів, аби позбутися перманентної депресії. Так, М. Решетников акцентує увагу на тому, що чи не найбільшою стратегічною помилкою як Радянського Союзу, так згодом і країн, що виникли після його розвалу було не стільки ігнорування прав ветеранів афганської війни, їх незауважальність, скільки відсутність соціальних інститутів психологічної реабілітації, терапії посттравматичного синдрому [2]. Микола Корнелюк перманентно апелює до цієї потреби говорити, писати, виштовхувати із себе травматичний досвід, *a priori* розуміючи – остаточно позбутися його в собі не вдасться.

Властиво, що власну травму війни герой виявляє здебільшого через історії інших. Його біль – це передусім біль його родини (мами, яка виходжує хлопця після поранення, згодом – дружини Дайти, котра стає його особистим психотерапевтом, допомагаючи передусім відшукати вагомні шляхи літературної інтерпретації у романі, що пишеться героєм, та сина Міки, котрий ангажується у досвід батька власними зацікавленнями війни як гри). Разом з тим спостерігаємо ефект перенесення власного посттравматичного синдрому на історії бойових побратимів, через які

В. Слапчук загалом розкриває абсурдність армійської системи в Радянському Союзі (Олег, Юрко), покликаної бути на сторожі потенційної перманентної війни. Його ж історію прочитуємо також у світлі історії товариша Михайла, з яким разом підірвались на міні, а також були на лікуванні у госпіталі. Історія Михайла у цьому випадку – альянс долі афганського покоління загалом, коли, з вигляду живі і здорові хлопці, насправді уражені наслідками стратегічних воєнних прорахунків, відповідальності за які ніхто не нестиме. Михайлове поранення (як наслідок – вимушене кастрування) позбавило його здатності завести сім'ю, замінити досвід війни досвідом звичного життя. За цим прикладом – історія цілого покоління афганців, урза яких не завжди видима, однак для них не має зворотної і виправної дії. Вони приречені жити із цією війною серед суспільства, що через різні причини відмежувалось від неї: «У нас же Афганська війна мовби осторонь пройшла, вона стала справою окремих, яким не пощастило, а для більшості зафіксувалася як фрагмент із теленовин» [4, 67].

У цьому контексті Василь Слапчук порушує також проблему дегероїзації війни. Розвінчання культу воєнного героїзму пов'язано з утратою ефективності масової пропаганди. Виявилось, що в дійсності війна виглядає зовсім інакше, а її непривабливі сторони довго замовчувались і не були предметом обговорення ні в художній літературі, ні в інших видах мистецтва. Письменник намагається декодувати нав'язаний радянською системою стереотип про героїзм на війні. Бо вже після повернення, кому, звісно пощастило, афганці зіштовхувалися із відчуттям незручності, суспільної і державної незатребуваності. Так Микола згадує: «Півроку я чекав від собезу інвалідного візка. І все, все (!), що було зі мною далі, аж досі, свідчить: мене з цієї війни не чекали. Ну й прапор вам у руки! Червоний радянський прапор. І тим, хто нас звідти не чекав, і тим, хто нас туди спровадив» [4, 248]. Тимчасове захоплення «воїнами інтернаціоналістами» (наприклад, дівчатами Зоєю, Надею) дуже швидко змінюється байдужістю, у кращому випадку – жалем. Що найгірше – це руйнує систему цінностей самих вояків, які

тривалий час розуміли війну у контексті ідеологічної героїзації ветеранів Другої світової. Однак дуже скоро стали зрозумілими суттєві відмінності цих воєнних дискурсів. Е. Арнольд зауважує, що, хоча війна в Афганістані тривала довше аніж пропагована риторикою СРСР так звана Велика вітчизняна, втрати у ній все ж були меншими. Проте ці втрати виявились значно болючішими для тих, хто вижив саме через їхню недоціненість ані державою, ні суспільством [5, 126]. Те розуміння героїзму, яке накладалося на ветеранів Другої світової, котрі захищали Батьківщину від ворога не в'язалося із операцією поза межами цієї Батьківщини. Герой пригадує випадок у війську, коли один із солдатів вступив у перепалку супроти так званого «інтернаціонального обов'язку», доходячи висновку, що «він дав визначення нашої місії; хтось із нас хотів на цю війну потрапити, хтось хотів її уникнути, і лише він єдиний хотів її заперечити й відмінити. Ми керувалися певними почуттями, а він – здоровим глуздом» [4, 65].

Лейтмотивом саморефлексій героя є те, що статус ветерана-афганця у суспільному сприйнятті формує комплекс ветеранства, який, своєю чергою, різко дисонує із уявленнями про солдатів із розповідей про Другу світову. Р. Брайтвайт зауважує, що чи не найважче доводилось афганцям зносити цю різницю у потрактуванні їх і у перманентному відзначенні героїв-визволителів від гітлеризму [6, 367]. Про це також пише М. Решетников, акцентуючи увагу на характері поразки, притаманному афганській військовій операції за будь-яких розкладів. Учений переконаний, що «героїзація – це зазвичай явище переможних воєн і вона має компенсаторне значення, тоді як поразка – в тому числі і моральна, навіть за реального успіху кампанії створює зовсім відмінну соціально-психологічну ситуацію» [2].

В. Слапчук у «Книзі забуття» не лише ініціює переосмислення суті афганської війни, він девастує ідеологію радянського мілітаризму, підважує стратегію героїчного міфу, протиставляючи йому травму смерті. Так, Микола у світлі власного досвіду задається цілком логічними питаннями: «Чому тодішня імперська держава, яка взяла на озброєння гасло «ніхто не забутий, ніщо не забуде», не дала

цьому ради? Адже йдеться не про чужі території, до яких немає доступу, та й про фінансові витрати не йшлося, коли треба було копати протитанкові рови та інші оборонні шанці, без жодних балачок залучали жінок та дітей, власне, всіх – від малого до старого. Чому ж після того, як фронт відсунувся на захід, їх не організували для впорядкування (яке жорстке й бездиханне слово) місць боїв, для пошуку та захоронення загиблих співвітчизників (а якщо по-людськи, то й ворогів), не віддали їм останньої шани? Тільки тому, що гасло, взяте на щит, використовували лише як рекламний слоган» [4, 104]. Жодна війна, попри будь-які її наслідки не має ані виправдання, ні сатисфакції. Не можна оминати увагою той факт, що автор перманентно наголошує на абсурдності радянської тоталітарної риторики щодо війни і трактування людини цією системою загалом («людське життя (найвища цінність) у контексті війни цінується найменше, зрештою, як і в мирний час – чи не в цьому причина тієї легкості, із якою зачинаються війни?» [4, 103]). Своєю чергою це проектує соціальний вимір пам'яті минулого, якій властиве витіснення на маргінесі всього, що пов'язане із уразою гідності.

Дошукуючись шляхів автотерапії травми війни, В. Слапчук намагається показати *несамотність* свого героя у цих відчуттях. Його інтерпретація пам'яті – це насамперед пошук літературних контекстів. А тому текст роману густо пересипаний численними цитатами філософічних, історичних та художніх творів авторів, що писали про війну. Більше того, значної уваги автор приділяє текстам, автори яких мали власний бойовий досвід. Е.-М. Ремарк, Е. Хемінгвей, Дж. Селінджер, К. Воннегут, А. Монтерлан, Ж.-П. Сартр, У. Еко, Ж. Бернанос, О. Олесь, Ф. Ніцше та ін. у різний спосіб причетні до війни саме через свої тексти дають можливість автору почуватися не самотнім у власній травмі. Більше того, саме звернення до воєнної літератури різних часів дає наратору можливість вийти із ситуації, коли, як він часто акцентує «часом бракує слів» [4, 211]. З іншого боку, це можна означити як психологічний прийом втечі у контекст, за яким власний досвід підлягає узагальненню, а водночас не залишається замовчаним.

М. Решетников, порушуючи проблему відсутності психоаналітичних центрів для ветеранів бойових дій в Афганістані, водночас наголошує на складності характеру їхньої травми. Спровокувати такого роду спогади, на думку дослідника, може лиш той, хто знає де і що шукати [3]. Саме тому В. Слапчук також апелює виключно до воєнного літературного дискурсу, намагаючись у таких текстах знайти вияв власних почуттів, власного досвіду. Герой його твору переконаний, що існує так звана проблема «глибинної пам'яті», яка виходить поза межі індивідуальної свідомості, особливо, коли йдеться про межовий досвід людини. Ця проблема не тільки психологічна, а й лінгвістична, оскільки потрібно не лише пригадати витіснені в безпам'ять події, а й знайти для оповіді про них відповідну мову.

Таким чином «Книга забуття» Василя Слапчука відкриває ще одну тему, яка у контексті посттоталітарного культурного дискурсу займає знакову нішу. Так, війна в Афганістані залишила трагічний слід у свідомості цілого покоління, котре через означені тут причини здебільшого опинилося на маргінесах культурної та історичної пам'яті. Однак саме цей твір показує помилковість такої си-

туації вже хоча б через те, що війна в Афганістані, так само, як і згодом воєнний конфлікт у Придністров'ї, в Грузії, а сьогодні і війна на українському Донбасі є виявом перманентної війни тоталітарної системи за свої стратегічні впливи. Після 1991-го року – цей вияв трансформується у спробу тоталітарного реваншу, що так чи так провокує стагнацію культурної травми не лише народів, що безпосередньо втягнуті у війну, а й практично всього світового цивілізованого соціуму.

Список використаних джерел

1. Поліщук Я. Реактивність літератури / Ярослав Поліщук. — К. : Академвидав, 2016. — 192 с.
2. Решетников М. «Афганский синдром» — это навсегда [Електронний ресурс] / Михаил Решетников. — Режим доступу : <http://www.rosapalt.ru/piter/2009/02/14/618431.html>.
3. Решетников М. Психопатология героического прошлого и будущее поколения [Електронний ресурс] / Михаил Решетников. — Режим доступу : http://www.artofwar.ru/r/reszetnikow_m_m/text_0010.shtml.
4. Слапчук В. Книга забуття / Василь Слапчук. — К. : Ярославів вал, 2013. — 368 с.
5. Arnold A. Afganistan. The Soviet Invasion in Perspective / Anthony Arnold. — Stanford : Hoover Institution Press, 1985. — 180 p.
6. Braithwaithe R. Afgańcy. Ostatnia wojna imperium / Rodroc Braithwaithe ; Przekład Mirosława Bilewicza. — Kraków : Wydawnictwo „Znak”, 2012. — 416 s.

OKSANA PUKHONSKA

Kyiv

EXPERIENCE OF ALIEN/YOUR WAR IN LITERARY VERSION OF TRAUMA (AFTER VASYL SLAPCHUK'S NOVEL THE BOOK OF FORGETTING)

Theme of the war became one of the most actual in memory studies, which are very popular in contemporary humanistic and social scientific researches in Ukraine. It is known that the war influenced not only one generation, but also determined consciousness and behavior of the next generations. Especially, if it was not revealed as traumatic experience. Very important in this context is war in Afghanistan and participating of soviet soldiers in it. As a result of propaganda, the reasons and consequences of that war was concealed. Vasyly Slapchuk's novel "The Book of Forgetting" is about losing and unknown memory of the war in Afghanistan. The hero of the book is the example of man with posttraumatic syndrome, who try to relive in contemporary world.

Key words: trauma, memory, war, totalitarianism, literature.

ОКСАНА ПУХОНСКАЯ

г. Киев

ОПЫТ ЧУЖОЙ/СВОЕЙ ВОЙНЫ В ЛИТЕРАТУРНОЙ ВЕРСИИ ТРАВМЫ (ЗА РОМАНОМ ВАСИЛЯ СЛАПЧУКА «КНИГА ЗАБВЕНИЯ»)

В контексте студий памяти, которые все больше активизируются в украинской социогуманистике, тема войны занимает знаковое место. В многих случаях она становится главной, поскольку определяет не только сознание поколения, которое пережило ее, как собственный опыт, но и влияет на поведение следующих поколений, как носителей постпамяти. Особенно острой является тема боевых действий в Афганистане и участия в них советской армии. В последствии целеустремленной пропаганды, причины и последствия той войны были вытеснены из общественного дискурса. Об этом, собственно, и идет речь в романе Василя Слапчука «Книга забвения».

Ключевые слова: травма, война, память, тоталитаризм, литература.

Стаття надійшла до редколегії 20.10.2017